

LƏNKƏRAN VİLAYƏTİNİN LANDŞAFTLARININ ANTROPOGEN TRANSFORMASIYASI VƏ OPTİMALLAŞDIRILMASI

İsmayılova A.A.

Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan
aygun.ismayilova.73@mail.ru

Xülasə: Tədqiqat işi Lənkəran bölgəsinin təbii landşaftları və onların antropogen transformasiyası və optimallaşdırılması məsələlərindən bəhs edir. Lənkəran rayonu antropogen təzyiqin artması ilə xarakterizə olunur, müvafiq olaraq əsas transformasiya amilləri meşələrin qırılması, rekreasiya və turizm fəaliyyəti, meliorasiya, yaşayış evlərinin və nəqliyyat yollarının tikintisi, otlaqların artmasıdır. Müəllif landşaftları optimallaşdırmağın mümkün yollarını da göstərir.

Açar sözlər: Landşaft, meliorasiya, kurort, transformasiya və landşaftların optimallaşdırılması, meşə, xəritə.

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Lənkəran vilayəti son illərdə Respublikamızda ən çox mənimsənilən ərazilərdəndir. Bu rəngarəng relyef, Xəzər sahili mövqe, rütubətli subtropik iqlim, İran sərhəddinə gedən yolların buradan keçməsi və s. amillərlə əlaqədardır. Respublikamız Milli müstəqillik əldə etdikdən sonra özəlləşmə, turizmin inkişafı və s. landşaftların antropogen transformasiyasını sürətləndirmişdir. Bu da problemin aktuallığını daha da artırmışdır. Belə tədqiqatlar nəticəsində landşaftların transformasiya olunma dərəcəsi müəyyənləşdirilir, qorunması üsulları işlənilib hazırlanır və s.

Respublikamızda landşaftların tədqiqatının tarixi kifayət qədər qədimdir. Bu sahədə N.K.Kərəmovun, M.Ə.Süleymanovun, Y.Ə.Qəribovun və s. alimlərin xidmətləri çox olmuşdur. Lənkəran vilayətinin antropogen landşaftları A.Ə.Əliyev, H.K.Həsənov, M.C.İsmayılov tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Respublikamızda landşaftların antropogen transformasiyasının tədqiqində prof.Y.Ə.Qəribovun tədqiqatları diqqətəlayiqdir [2,3,4,5,8]. Qeyd edilən alimlər landşaftları bu və ya digər aspektdən tədqiq etmişlər. Bu sahədə xeyli kitablar nəşr edilmişdir.

Lakin elm və texnikanın müasir imkanlarından – GPS, GIS texnologiyası, məsafədən zondlama, pilotsuz uçuş aparatından və s. istifadə etməklə respublikamızın landşaftlarının antropogen transformasiyası günün tələbləri səviyyəsində tədqiq edilməmişdir.

Lənkəran vilayətinin landşaftlarının qısa səciyyəsi. “Landşaftlar daima insan fəaliyyətinin təsiri altında olur, bunun nəticəsində bəzi zonal landşaft tipləri yoxa çıxır, digərləri isə dəyişərək özünəməxsus modifikasiya yaradır. Landşaft ekosistemlərini saxlamaq üçün təbiəti mühafizə tədbirlərinə riayət etmək, təbii ehtiyatların istifadəsinə nəzarət etmək, təbii hadisələri vaxtında proqnozlaşdırmaq lazımdır” [1, s.99].

Landşaftın transformasiyasını tədqiq etmək üçün əvvəlcə onu öyrənmək lazımdır.

Akad. B.Ə.Budaqovun landşaft xəritəsində [1, s.104] tədqiq olunan ərazidə aşağıdakı landşaft tipləri ayrılmışdır:

1. Orta və zəif parçalanmış dağarası düzənliklərin və ovalıqların, yarımşəhra landşaftı. Bu landşaft tipi vilayətin şimal hissəsi üçün səciyyəvidir. Antropogen landşaft hesab edilə bilər.

Y.Ə.Qəribovun antropogen dəyişiklikli landşaftlar xəritəsinə əsasən [1, s.114] bu landşaftlar zəif dəyişmiş, məruz qalan və kəskin dəyişmiş, müntəzəm təsirlərə məruz qalan landşaftlardır. Burada aqroirriqasiya əraziləri, kənd təsərrüfatına yararlı yerlər və əhalinin kütləvi istirahət zonaları vardır.

2. Orta dərəcədə parçalanmış dağarası düzənliklərin və ovalıqların meşə landşaftı.

Bu landşaft tipi Lənkəran ovalığında Xəzər dənizi ilə Talış dağları arasında yerləşmişdir. Vilayətin əsas əkinçilik ərazisidir. Ən çox antropogen təsirə məruz qalmış landşaft demək olar ki, buradadır. Qeyd edilən bu iki landşaftda təbii landşaftlar mədəni (əkinçilik) landşaftları ilə əvəz edilmişdir.

Bu landşaftlar kəskin dəyişmiş, müntəzəm təsirlərə məruz qalmış landşaftlardır. Burada aqroirriqasiya əraziləri, kənd təsərrüfatına yararlı yerlər və əhalinin kütləvi məskunlaşma zonaları vardır [1, s.114]. Bu iki landşaft tipi arasında oxşarlıq çoxdur. Bu onların coğrafi mövqeyi və fiziki-coğrafi şəraiti ilə əlaqədardır.

3. Kəskin və orta parçalanmış dağətəyinin quru-bozqır landşaftı. Bu landşaft tipi də orta və zəif parçalanmış dağarası düzənliklərin və ovalıqların yarımsəhra landşaftı kimi antropogen təsirlərə məruz qalmışdır [1, s.114].

4. Orta dərəcədə parçalanmış alçaq dağlığın enliyarpaqlı meşə landşaftları.

5. Kəskin parçalanmış orta dağlığın enliyarpaqlı meşə, meşədən sonrakı meşə-kollu, landşaftlı. Bu iki landşaftda zəif dəyişilmiş, qeyri-müntəzəm təsirlərə məruz qalan landşaftlar yayılmışdır. Kiçik əraziləri yay otlaqları və biçənəklər kimi istifadə olunur, meşə massivlərində yerli əhali mövsümü odun tədarük edir. Burada həm də kəskin dəyişilmiş, müntəzəm təsirlərə məruz qalan landşaftlar – aqroirriqasiya əraziləri, kənd təsərrüfatına yararlı yerlər, əhalinin kütləvi istirahət zonaları da vardır [1, s.114].

6. Kəskin parçalanmış orta dağlığın dağ-kserofit meşə landşaftları. Bu landşaft tipi antropogen təsirə nisbətən az məruz qalmışdır. Bu onun Talış dağlarının yüksək dağlıq hissəsində yerləşməsi ilə izah olunur. Talış dağlarının ən yüksək zirvəsi Kömürgöy (2493 m) burada yerləşir. Burada landşaftın antropogen transformasiyası yay-otlaq heyvandarlığı və turizmin təsiri ilə baş verir.

Burada zəif dəyişilmiş, qeyri-müntəzəm təsirlərə məruz qalan və orta dərəcədə dəyişilmiş qeyri-müntəzəm təsirlərə məruz qalmış landşaftlar hakimdir [1, s.114].

Landşaftların antropogen transformasiyasının (dəyişməsinin) öyrənilməsi üsulları. Bütövlükdə coğrafi tədqiqat üsullarını üç böyük qrupa ayırmaq olar: 1. Çöl. 2. Kameral. 3. Kombinə. Çöl tədqiqat üsulu çox vaxt, xərc, zəhmət və s. tələb etməsi ilə səciyyəlidir. Kameral tədqiqat üsulunu kartoqrafik tədqiqat üsulu da adlandırmaq olar. Kameral

tədqiqat müxtəlif miqyaslı tematik xəritə və atlaslar, topoqrafik xəritələr, fond materialları, məsafədən zondlama materialları və s. əsasında yerinə yetirilir. Kameral tədqiqat üsulu daha səmərəli üsul hesab olunur və geniş tətbiq olunmaqdadır. Kombinə yəni iki üsulun birgə tətbiqi ən səmərəli və dəqiq üsul hesab edilə bilər. Əvvəlcə tədqiqat kameral şəraitdə yerinə yetirilir. Daha sonra çöldə dəqiqləşmələr və tamamlanmalar aparmaqla tədqiqat başa çatdırılır. Hazırda landşaftın antropogen transformasiyasında pilotsuz uçuş aparatlarının (Dronların) tətbiqinə başlanmışdır. Dronlarla əldə olunmuş məlumatlar CİS texnologiyası ilə emal edilir. Belə tədqiqatların nəticəsi daha dəqiqdir.

Elmi-tədqiqat işimizi kameral şəraitdə ədəbiyyat mənbələri [1-9] və internet resursları [10-12] əsasında yerinə yetirmişik.

Landşaftların transformasiyasının əsas amilləri. Landşaftın transformasiyasının iki əsas amilini ayırmaq olar: 1. Antropogen, 2. Təbii. Elmi-tədqiqat işimizdə hər iki amil nəzərdən keçirilmişdir.

Landşaftların transformasiyasının əsas antropogen amilləri aşağıdakılardır:

1. Mühəndisi (tikinti) işləri. Respublikamız milli müstəqillik əldə etdikdən sonra təbiətə antropogen təsir güclənmişdir. Yeni yolların salınması, turizm infrastrukturunun yaradılması, otellərin, sağlamlıq obyektlərinin yaradılması, abadlıq işlərinin aparılması landşaftlara antropogen təsiri gücləndirmişdir.

2. Turizm təsərrüfatının yaradılması. Turizm iqtisadiyyatın elə bir sahəsidir ki, onun yaradılması özü ilə böyük amillər yaradır. Məsələn, yeni iş yerləri yaranır, tikinti işləri sürətlənir və s. Bunlar da landşafta öz təsirini göstərir.

3. Kənd təsərrüfatının inkişafı. Respublikamızda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün torpaqlar özəlləşdirilmişdir. Bu vilayətin torpaqlarının ən intensiv mənimşənildiyi ərazi Lənkəran ovalığıdır. Suvarma əkinçiliyinin inkişafı, yeni kollektor-drenaj şəbəkəsinin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Müxtəlif bitkilərin əkilməsi üçün bəzi hallarda meşə və kolluqlar qırılmışdır. Bu amillər də landşaftların antropogen transformasiyasına səbəb olmuşdur.

4. Sağlamlıq ocaqlarının yaradılması. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu həm də müalicəvi suları ilə zəngindir. Burada çoxlu sayda su mənbələri vardır: Astara, Aşağı Ağ körpü, Aşağı Lənkəran, Yuxarı Lənkəran, Olva, Bilyasar və s. Bu suların əsasında vilayətdə müalicə obyektləri fəaliyyət göstərir. Bu amillərin hər biri landşaftların antropogen təsirinə səbəb olur. Bu da təbii landşaftları qorunması və bərpası kimi problemləri gündəmə gətirir.

Təbii amillər. landşaftın transformasiyasına antropogen amillərlə yanaşı həm də təbii amillər təsir göstərir. Bu amillər içərisində aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Sürüşmələr. Sürüşmə zamanı torpağın üst qatı sürüşərək böyük bir məsafədə yerini dəyişir. Bu zaman onun həm sürüşüb getdiyi ərazinin, həm də glib dayandığı ərazinin landşaftı transformasiyaya uğrayır. Bunun qarşısını almaq üçün xüsusi tədbirlər planı işlənib həyata keçirilməlidir.

2. Sellər. Vilayətin çaylarının demək olar ki, hamısı sel təhlükəlidir. Sellər müxtəlif maddələri yuyub apararaq mənsəbində çökdürür və gətirmə konusunu yaradır. Gətirmə konusu özünəməxsus landşafta malik olur.

3. Meşə yanğınları. Meşə yanğınlarının yaranma səbəbi təbii və antropogen ola bilər. Meşə yanğınları zamanı meşə məhv olur. Yanğının tütüsü tam yanmamış ağaclara böyük ziyan vurur.

4. Zəlzələlər. Akademik Ə.Ş.Şıxəlibəylinin Azərbaycan Respublikasının seysmik rayonlaşmasına əsasən vilayətin ərazisi 7-8 ballıq zəlzələ rayonuna aid edilir [7, s.32]. Zəlzələ zamanı ərazinin relyefi də dəyişir. Bu da bütövlükdə landşaftın dəyişməsinə səbəb olur. Vilayətin ərazisində belə dağıdıcı zəlzələ hələ müşahidə olunmamışdır.

5. Subasma və daşqın. İqtisadi rayonda subasma və daşqın halları müşahidə edilir. Subasma və daşqın zamanı kolluq, çəmən, çəmən-kol və s. landşaftlar daha çox transformasiya olunurlar [6].

Landşaftlarda transformasiya prosesi getdiyi üçün onların qorunması və optimallaşdırılması tədbirləri zəruridir. Belə tədbirlər planının işlənib hazırlanmasına müxtəlif ixtisaslı alimlər cəlb edilməlidir.

Lənkəran vilayətində landşaftların optimallaşdırılması yolları aşağıdakılardır:

1. Təbii ehtiyatların istifadəsi zamanı ən müasir texnika və texnologiyadan istifadə etməklə onun dünya standartına uyğunlaşması və beynəlxalq təcrübədən istifadə olunması;

2. Təbii landşaftın istifadəsi və optimallaşdırılması işlərinin paralel aparılması və balansın qorunub saxlanılması;

3. Tullantıların, çirklənmə mənbələrinin monito-rinqinin aparılması və onların utilizasiyası.

4. Baş verə biləcək ekzodinamik proseslərin (sürüşmə, uçma, daş tökülməsi və s.) qarşısının alınması üçün kompleks tədbirlər planının işlənib hazırlanması;

5. Sosial-iqtisadi fəaliyyətin təbiətdən səmərəli istifadə və təbiəti mühafizə qanunlarına ciddi riayət etməklə təşkil olunması;

6. Meliorasiya tədbirlərinin, xüsusən də fitomeliorasiya tədbirlərinin müntəzəm aparılması;
7. Landşaftın optimallaşdırılmasının iki istiqamətdə (texniki və bioloji) aparılmasının təmin edilməsi. Belə ki, onlar qarşılıqlı əlaqədə olub bir-birini tamamayırlar.

Nəticələr

1. Lənkəran vilayətinin təbii landşaftları respublikamızda ən çox antropogen transformasiyaya məruz qalmış landşaftlardandır. Bu rayonun fiziki-coğrafi şəraiti (relyefin düzənlikdən başlamış yüksək dağlığa qədər dəyişməsi) və iqtisadi-coğrafi mövqeyi (magistral yollar üzərində yerləşməsi), turizm-rekreasiya ehtiyatlarına malik olması və s. amillərlə əlaqədardır. Vilayətin mineral və termal suları, Xəzər çimərliklərinə yaxınlığı burada kurort-turizm komplekslərini yaratmağa imkan vermişdir. Bu da landşaftın antropogen transformasiyasına səbəb olmuşdur.
2. Təbii landşaftların istifadəsi zamanı relyefin mor-fometrik göstəriciləri, torpağın fiziki – kimyəvi xüsusiyyətləri, qrun sularının səviyyəsi və rejimi, ərazinin meşə-likliyi, eroziya amilləri mütləq nəzərə alınmalıdır.
3. Mühəndisi işlərin icrası zamanı texniki normalara ciddi əməl olunmalıdır. Bu onların uzun müddətli və qərarlı fəaliyyətlərə, landşaftın dayanıqlığına səbəb olar.

Təkliflər

1. Landşaftın müasir vəziyyətinin ən müasir texnikaların tətbiqi ilə monitorinqinin ararılması və təxirəsalınmaz qərarların qəbul edilməsi;
2. GIS texnologiyasının tətbiqi ilə iri miqyaslı landşaft xəritələrinin tərtibi. Transformasiya dərəcəsinə görə landşaftların təsnifatının aparılması və buna uyğun tədbirlər planının işlənilib hazırlanması;
3. Yeni xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılması;
4. Təbiətdən istifadə normalarına ciddi əməl olunmasına nail olmaq;
5. Müxtəlif məqsədlərlə meşələrin məhv edilməsi ərazinin təbii komplekslərinə əsaslı təsir göstərmişdir. Buna görə də burada meşələrin bərpasına dair mütəxəssislərin iştirakı ilə kompleks tədbirlər planı işlənilib hazırlanmalıdır.

İstifadə olunan ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikası. Ekoloji atlas. Dövlət torpaq və xəritəçəkmə Komitəsi. Bakı: Bakı Kartoqrafiya fabriki. 2010, 176 s.
2. Budaqov B.Ə., Qəribov Y.Ə. Təbii landşaftların antropogenləşməsinin əsas istiqamətləri. Azərbaycan Respublikasının konstruktiv coğrafiyası. Bakı: Elm, 2000, s.159-165.
3. İsmayılova N.S., Qəribov Y.Ə. Samur-Dəvəçi ovalığı və Qusar maili düzənliyinin müasir aqroirriqasiya landşaftları. Bakı-Red N Line, 2015, 192 s.
4. Qəribov Y.Ə. Azərbaycan Respublikasının müasir landşaftlarının antropogen transformasiyası. Bakı: Mars Print, 2011, 298 s.
5. Qəribov Y.Ə. Azərbaycan Respublikasının təbii landşaftlarının optimallaşdırılması. Bakı: AzTU-nun mətbəəsi, 2012, 216 s.
6. Paşayev N.Ə. Azərbaycan Respublikasında təbii fəlakətlərin təsərrüfata təsirinin iqtisadi-coğrafi qiymətləndirilməsi. Bakı: Avropa, 2018, 370 s.

Rus dilində

7. Атлас Азербайджанской ССР. Главное Управление Геодезии и Картографии Государственного Геологического Комитета СССР. Москва-Баку, 1963, 213 с.
8. Будагов Б.А., Гарибов Я.А. Влияние антропогенных факторов на формирование ландшафтов Азербайджана // Доклады АН Азерб.ССР, 1980, № 12, с.62-66.
9. Кучинская И.Я. Ландшафтно-экологическая дифференциация горных геосистем (на примере северо-восточного Кавказа). Баку: Victory, 195 с.

İnternet resursları

10. www.google.com
11. www.izmircevre.gov.tr
12. www.eco.gov.az

АНТРОПОГЕННАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ И ОПТИМИЗАЦИЯ ЛАНДШАФТОВ ЛЕНКОРАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме: В научно-исследовательской работе рассматриваются естественные ландшафты Ленкоранской области и вопросы их антропогенной трансформации и оптимизации. Ленкоранская область характеризуется усиленной антропогенной нагрузкой, соответственно основными факторами трансформации являются вырубка лесов, рекреационно-туристическая деятельность, мелиорация, постройка домов и транспортных путей, усиленный выпас скота. Автор также указывает возможные пути оптимизации ландшафтов.

Ключевые слова: Ландшафт, мелиорация, курорт, трансформация и оптимизация ландшафтов, лес, карта.

ANTHROPOGENIC TRANSFORMATION AND OPTIMIZATION OF THE LANDSCAPES OF LANKARAN PROVINCE

Abstract: This research work is detailed study of the natural landscapes of the Lankaran region and factors of their anthropogenic transformation and optimisation. The Lankaran region is characterized by an intensive anthropogenic activity, respectively, the main factors of transformation are defor-estation, recreational and tourist activities, land reclamation, construction of houses and transport routes, and overgrazing. The author also indicates possible ways to optimize lan-dscapes of the region.

Keywords: Landscape, melioration, resort, transformation and optimization of landscapes, forest, map.